

О. Марущенко (Івано-Франківськ)

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЛИНСЬКИХ ПОДІЙ 1943 р.: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Характерною ознакою нинішньої історіографічної ситуації в Україні є доволі активне і енергійне дослідження всього комплексу непростих українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, в тому числі і трагічних подій 1943 р. на Волині, які ще донедавна були темою, майже невідомою широкому загалу і науковій громадськості, а сьогодні потребують від українських істориків чесного, відвертого і неупередженого вивчення.

Останніми роками вітчизняними фахівцями вже нагромаджений суттєвий науковий доробок з цієї проблеми, проаналізований в низці історіографічних і бібліографічних праць¹. Метою пропонованої статті є огляд найважливіших публікацій з проблеми, що вийшли останнім часом, та аналіз основних тенденцій у розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, зокрема Волинських подій 1943 р., визначення недостатньо з'ясованих аспектів цієї проблеми та перспектив її подальшого наукового дослідження.

Аналізуючи новітні публікації, присвячені досліджуваній проблемі, доцільно звернути увагу на нещодавно опубліковані монографії Д. Веденеєва і Г. Биструхіна, Г. Стародубець, статтю В. Гулая, що мають важливе історіографічне значення і в яких підняті деякі маловідомі і слабовивчені, однак, важливі аспекти даної проблеми².

Д. Веденеєв і Г. Биструхін, обравши об'єктом свого дослідження розвідку і контррозвідку руху українських націоналістів та УПА у 1920–1945 рр., аналізують роль цих спеціальних служб і структур у перебігу українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. і аргументовано доводять, що розбудова і завдання спецпідрозділів в УПА визначалися, серед інших військово-політичних факторів, зокрема і «запеклим українсько-польським збройним протистоянням на Волині»³.

У монографії Г. Стародубець, яка відзначається яскраво вираженою новизною і актуальністю, наголошується на гостроті та напруженості в межах повстанського запілля другої половини 1943 р. саме українсько-польських стосунків⁴. Залишивши дослідження глибинних причин цього конфлікту поза рамками тематичного формату своєї монографії, її автор, по-суті вперше в українській історіографії, проаналізувала наслідки його впливу на дієздатність повстанського запілля, його матеріальне становище і морально-психологічний клімат⁵. На думку Г. Стародубець, суть проблеми полягала у територіальному «накладанні» значної частини повстанського запілля на територію так званої підпільної польської держави, структури якої було сформовано в окупованій Польщі і яку визнав польський уряд в екзилі⁶. Крім того, поляки складали значний сегмент так званого «місцевого населення краю», що перетворювало їх у потужний дестабілізуючий чинник повстанського запілля⁷.

До причин протипольських виступів українських повстанських загонів Г. Стародубець, серед інших, відносить бажання за рахунок польських колоній поповнити запаси своїх матеріальних ресурсів, а також необхідність опору спробам польських осередків самооборони на Волині вирішити за рахунок українців, населення повстанського запілля проблему продовольчого забезпечення

польської людності⁸. Важливим також є зауваження Г. Стародубець і про те, що польсько-українське збройне протистояння поглиблювало розкол повстанського заплілля за адміністративною ознакою, оскільки село у своїй переважній більшості залишалося основою українського підпільного руху, тоді як місто здебільшого випадало зі сфери його впливу⁹.

В. Гулай досліджує вплив етнічних стереотипів і стереотипізованих оцінок поляків Волині на українсько-польське збройне протистояння в цьому регіоні в роки Другої світової війни, на стан масової свідомості польської спільноти Волині, її повсякденне життя та політичні орієнтації в умовах поглиблення взаємної конфронтації з українцями і в ході конфлікту з місцевим українським населенням¹⁰. Автор робить висновок про перебування масової політичної свідомості переважної більшості польського населення Волині станом на 1943–1944 рр. під помітним тягарем низки традиційних і модифікованих до нових військово-політичних реалій стереотипів, оперування якими сприяло ще більшому загостренню взаємних антагонізмів і вирішенню їх нерідко шляхом фізичного знищення протилежної сторони¹¹. За таких обставин, слушно підсумовує В. Гулай, усталений в масовій свідомості польського населення краю негативний стереотип українця істотно перешкоджав пошукові польсько-українського порозуміння в боротьбі з нацистським та сталінським тоталітарними режимами¹².

Наукова розвідка В. Гулая привертає до себе значну увагу, оскільки вона виявилася однією з перших спроб висвітлення механізму виникнення стереотипів, з'ясування шляхів їх зародження і подальшого функціонування, що, за словами Я. Ісаєвича, є необхідним для вивчення відображення подій минулого у суспільній свідомості¹³.

Аналіз й осмислення нових даних та найновіших документів, зокрема з Державного архіву Служби безпеки України¹⁴, про різні процеси і тенденції в середовищі бандерівської ОУН зумовив дуже цікаві висновки сучасних науковців про наявність так званої «волинської» і «галицької» тактик провідників ОУН(б) щодо активної збройної боротьби проти окупантів та їхніх посібників, які позначилися і в перебігу польсько-українського протистояння¹⁵; про вироблення на Волині специфічної, регіонально зумовленої політики місцевого проводу повстанців¹⁶, про прийняття і виконання «волинського «вирішення» польської проблеми» окремими командирами УПА на Волині незалежно від керівництва ОУН, яке радше просто було поставлене перед фактом¹⁷.

В сучасній літературі відзначається, що волинська фракція ОУН(б) почала діяти за власною ініціативою, на власний розсуд, за допомогою стратегії «доконаних фактів», незалежно від центрального керівництва організації¹⁸ або за підтримки тільки частини членів центрального проводу ОУН¹⁹, серед якого йшла боротьба з цього питання і в результаті якої прибічники антипольської акції взяли гору²⁰; про відсутність у проводу на той час розробленої програми у польському питанні²¹, а також про те, що поширення антипольської акції на всю Волинь мусило статися з ініціативи волинської УПА²², а одночасне нищення значної кількості сіл, як це було 11 липня 1943 р., можна пояснити лише координованими діями загонів, що мали спільне командування волинської УПА²³.

В сучасних дослідженнях особливо підкреслюється, що навіть серед самих учасників українського руху, керівництва УПА не було одностайного схвалення антипольських акцій, одностайності щодо того, чи вдаватися до масової антипольської акції²⁴; що переважна більшість українського підпілля, частина керівництва ОУН та місцевих політичних діячів не погоджувалися з екстермінацією польського населення, методами екстермінації та етнічних чисток, не поділяли погляди на екстермінацію, однак вплинути на ситуацію не могли²⁵.

В науковій літературі висловлено припущення, що саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН в першому кварталі 1943 р. відбувся розкол, і фактично в одній і тій самій організації знаходилися на той час діячі, які мали неоднакові погляди на те, хто є головним ворогом ідеї побудови самостійної України, з ким і коли у першу чергу, а також якими методами та засобами має вестися боротьба²⁶. А відтак імовірно, що рішення про антипольську акцію ухвалила та частина проводу, котра хотіла в такий спосіб закріпити свої позиції в новостворюваній УПА та, зокрема, відсторонити від керівництва М. Лебеда²⁷.

В сучасній історіографії зроблений висновок про те, що саме Д. Клячківський (Клим Савур), цей видатний діяч українського повстанського руху, який був провідником ОУН(б) на Волині і командувачем УПА, доклав тоді найбільше зусиль до організації не тільки антинімецької і антирадянської, але й антипольської боротьби²⁸, був одним з організаторів етнічної «чистки» польського населення Волині і на його сумлінні — ескалація україно-польської «волинської різанини» 1943–1944 років²⁹.

Цікаві спостереження щодо ролі Д. Клячківського містяться у Фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. В ньому, зокрема, зазначається: «Вчені діаспори теж вважали, що в історії ОУН(Б) і УПА волинська трагедія — це важка темна пляма. Її не можна було ані виправдати, ані пояснити. Разом з тим, не можна було й звинуватити Д. Клячківського, не звинувачуючи при цьому весь український повстанський рух. Цю трагедію можна було лише замовчати. Мабуть, не випадково в «Енциклопедії українознавства», де подаються короткі біографії діячів навіть зовсім невеликого масштабу, не знайшлося місце для Д. Клячківського (Клима Савура). Мабуть, не випадково цей непересічний діяч у листопаді 1943 р. під пристойним і переконливим приводом був позбавлений посади головнокомандувача УПА»³⁰.

Вищенаведені міркування про незгоди і розбіжності в середовищі українських повстанців та їх провідників зумовлюють важливе методологічне значення для подальшого вивчення досліджуваної проблеми висновків Я. Грицака про необхідність окремих досліджень ліній внутрішнього розколу в середовищі повстанського керівництва; про те, що утворення УПА не усунуло внутрішніх конфліктів, а спосіб писання історії УПА, котрий повністю заперечує внутрішні конфлікти, далекий від правди³¹.

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби³², слід констатувати значний поступ вітчизняних істориків у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні й опрацюванні багатьох аспектів даної теми. Фундаментальні дослідження цієї ще донедавна «білої плями» української історіографії, що нарешті перестала бути таємницею, розгорнулися тільки у 1997 р. в рамках робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА³³ і суттєво актуалізувалися та активізувалися у зв'язку з відзначенням у 2003 р. 60-річчя волинських подій і функціонуванням створеної 2002 р. при Апараті Ради національної безпеки і оборони України робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині³⁴.

Вагомий внесок у вивчення різноманітних аспектів розглядуваної теми зробили В. В'ятрович, Я. Грицак, Р. Грицьків, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, А. Заярюк, І. Ільюшин, Я. Ісаєвич, Ю. Киричук, К. Кондратюк, М. Кучерпа, Ю. Макар, С. Макарчук, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Трофимович, Ю. Шаповал, М. Швагуляк та інші вітчизняні науковці. Не залишився непоміченим і вихід низки колективних праць і збірників³⁵, що одержали високу оцінку нау-

кової громадськості³⁶. В цьому зв'язку слід погодитися з висловленим відомим українським фахівцем з проблематики українсько-польських відносин 1940-х рр. І. Ільошиним думкою про те, що найкращою з останніх публікацій на тему українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни, що збагатила вітчизняну історіографію та відкрила новий простір для подальших досліджень, є книга «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади», підготовлена у Львові Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України³⁷.

В численних публікаціях вітчизняних науковців знайшли своє відображення всі головні аспекти цієї контрверсійної проблеми, до яких слід, зокрема, віднести джерела, причини, мотиви і передумови українсько-польського конфлікту в цілому і трагічних волинських подій зокрема, демографічні аспекти волинської трагедії і проблему кількісної оцінки її жертв, мету і цілі дій ОУН(б) і УПА в українсько-польському конфлікті і наявність якихось рішень чи офіційного документу керівництва ОУН чи командування УПА щодо початку протипольської акції, проблему вини і відповідальності за її організацію і проведення, визнання національної вини й покути, науково-термінологічне визначення суті волинських подій, соціально-економічні, національні й релігійно-культурні чинники українсько-польського протистояння, його результати, доцільність і виправданість, аналіз позицій ОУН(б) і УПА, їх програмових документів в питанні про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, причини початку антипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, роль Німеччини й СРСР у розпалюванні та використанні українсько-польського антагонізму, ставлення до нього небандерівських військово-політичних проводів і формувань, зокрема, мельниківців та бульбівців; загальну оцінку волинських подій та їх аналіз у контексті феноменів насильства, терору й тероризму.

Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань вважається, за визначенням О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін³⁸. Слід, однак, погодитися з думкою Я. Ісаєвича про те, що вся складність проблем, пов'язаних із суперечливою і багатогранною історією трагічного українсько-польського протистояння, ще не знайшла свого повного висвітлення, і в цьому напрямі зроблено лише перші кроки³⁹. Вочевидь, перед вітчизняними науковцями і надалі зберігають особливу актуальність завдання, пов'язані зі збиранням і систематизацією джерельного і фактографічного матеріалу, його аналітичним осмисленням, підготовкою відповідальних історичних досліджень, побудованих на принципах науковості й академічної об'єктивності, позбавлених кон'юнктури сьогодення, спрощеності та однобічності, безапеляційності й поверховості, базованих на ґрунтовному вивченні архівних і друкованих джерел різного походження, на використанні всієї сукупності фактів, не уникаючи і суперечливих⁴⁰.

В цьому контексті має рацію Я. Ісаєвич, який звертає увагу на те, що розширення кола джерел, їх подальший неупереджений і методологічно коректний аналіз сприятимуть наближенню істориків до більш адекватного висвітлення складних і суперечливих подій періоду Другої світової війни⁴¹. Зокрема, значний науковий інтерес матимуть оприлюднення і введення до наукового обігу з українських і польських архівів такого корпусу унікальних документів, як маловідомі свідчення колишніх учасників польських ліквідаційних загонів АК, що приймали участь у відплатних антиукраїнських акціях і які є дуже цінним джерелом, котрий розкриває механізм каральних акцій⁴².

Огляд основних публікацій та аналіз новітніх тенденцій у розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої

світової війни і подій 1943 р. на Волині зокрема дозволяють визначити недостатньо вивчені аспекти цієї проблеми і накреслити перспективні напрямки можливого подальшого дослідницького пошуку.

Потребує більш детального вивчення ставлення до антипольської акції ОУН і УПА української інтелігенції, поміркованих елементів української громадськості, які, за словами Л. Зашкільняка, засудили цю акцію вже у ході її тривання⁴³. В цьому зв'язку Г. Стародубець із жалем констатує відсутність у середовищі як польської, так і української політичних еліт достатньо поміркованих, тверезомислячих лідерів, здатних знайти політичний шлях розв'язання складного вузла тих соціально-економічних і політичних протиріч, які мали місце на Волині й у Галичині у 1943–1944 рр., наслідком чого були руйнація сталого укладу життя традиційно полінаціональної західноукраїнської громади, знецінення ролі і значення загальноприйнятих в системі координат людського співжиття норм і принципів, зокрема порядності, доброзичливості, виявів співчуття та добродійності тощо⁴⁴.

До актуальних наукових проблем, які потребують уважного вивчення, слід віднести і дослідження ролі й місця Української греко-католицької церкви у перебігу українсько-польських відносин часів Другої світової війни, залагодженні конфлікту між поляками і українцями. Необхідно розкрити і наповнити конкретним змістом зроблені в історіографії висновки про те, що активну роль у спробах нормалізації польсько-українських відносин, відверненні молоді від радикальних дій і людиновбивства відіграла група греко-католицького духовенства на чолі з митрополитом А. Шептицьким, який ще навесні 1943 р. засудив антипольську політику бандерівців, а також греко-католицькі єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський, що виступали із засудженням «гайдамацьких традицій»⁴⁵.

Надалі зберігають свою актуальність дослідження спроб встановлення військово-політичних контактів і порозуміння між українськими і польськими антикомуністичними силами в роки Другої світової війни, які належною мірою ще не висвітлені в українській історіографії⁴⁶. На думку Ю. Киричука, автора низки праць на цю тему⁴⁷, причини такого становища полягають у певній упередженості науковців до цієї теми, усталеному стереотипі, що нічого позитивного в роки війни у відносинах між польським і українським громадянством не відбувалося, відсутності до останнього часу доступу до первинних архівних документів⁴⁸. Оскільки спроби порозуміння і налагодження військово-політичного співробітництва між поляками і українцями все ж таки робилися, ця проблема, цілком слушно стверджував Ю. Киричук, не повинна випадати з поля зору дослідників⁴⁹.

Ця точка зору кореспондується з позицією Я. Ісаєвича, який свого часу відзначав, що мало пишуть про тенденції до співпраці між УПА і АК на заключному етапі історії цих організацій, а популяризують лише конфлікт між ними⁵⁰.

Перспективними науковими завданнями залишаються і розмежування позицій двох різних організацій — ОУН як політичної організації та УПА — як військової, що нерідко суперечили одна одній на різних етапах розгортання українсько-польського конфлікту⁵¹, а також додаткові дослідження українськими і польськими істориками питання про участь конкретних воєнізованих формувань (польських, українських, німецьких, радянських та ін.) у скоєнні злочинів на Волині⁵², про звичайний бандитизм, який теж мав вплив на ескалацію польсько-українського конфлікту⁵³.

Важливого наукового значення набуває і з'ясування питання про те, чи існували альтернативи конфлікту між українцями і поляками у 1943–1944 рр. і чи можна було досягнути порозуміння⁵⁴. На відміну від В. Сергійчука, який вважає наслідки польсько-українського конфлікту історичною закономірністю⁵⁵, М. Швагуляк переконаний в існуванні альтернативи самому українсько-поль-

ському конфлікту, «якби обидві сторони врахували насамперед можливі перспективи його розвитку, можливі наслідки і зробили якісь зусилля», керувались не емоціями, а прагматизмом, якого бракувало з обох боків⁵⁶.

На сучасному етапі розвитку історіографії досліджуваної теми вкрай актуальними стають нетрадиційні постановка і розгляд проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни, пошук і використання нових методологічних підходів, зокрема методів не тільки політичної, мілітарної, але й соціальної і культурної історії⁵⁷. На думку А. Заярнюка, автора принципово новаторської розвідки з постановкової комплексу проблем⁵⁸, важливим кроком у цьому напрямку може бути прозопографія, яка б «дозволила краще розрізнити між різними людьми, структурними одиницями націоналістичного руху і загонами УПА в різні періоди»⁵⁹. Ключем до аналізу й вивчення волинських подій, продовжує А. Заярнюк, мала б стати прозопографія української поліції на службі у німців, що перебувала під впливом ОУН(б) і, перейшовши в ліс, стала основою постійних загонів УПА; мікропідхід, мікродослідження, вивчення локального контексту, історії конкретних околиць і сіл — не на рівні запису в загальній історії, а на рівні автономного дослідження, співвідношення географії нападів з географією формування і бойових дій УПА, впливами різних партій і організацій у міжвоєнний час, демографічною і політичною ситуацією; співставлення фактів, що містяться у документах, з даними інших джерел, місцевим матеріалом⁶⁰.

Такий підхід наблизив би вчених до відповіді на сформульовані А. Заярнюком принципові питання досліджуваної теми: «Чи справді акції проти польських сіл використовували досвід і методи, розроблені під час винищення єврейського населення? Наскільки поширеними були знущання над жертвами, і як це співвідноситься з іншими подібними масакрами — наприклад, хорватсько-сербською? Наскільки у вбивствах поляків використовувалися певні локальні конфлікти, що йшли назад, до міжвоєнного часу, а наскільки це було справою особисто незаангажованих людей?»⁶¹.

В контексті подальших перспектив дослідження цієї проблеми уявляються винятково важливими міркування відомого українського історика Л. Зашкільняка, який закликає науковців дотримуватися позбавленого надмірної емоційності науково-історичного підходу, застерігає вітчизняних істориків від «націоналізації» українського минулого, «партійності», ігнорування «неукраїнських» питань, ідеалізації всіх тих політичних сил, які в минулому стояли на платформі незалежності України, протиставлення людей за етнічними, політичними, расовими чи будь-якими іншими ознаками та наголошування на ворожому характері взаємин з сусідніми народами, насамперед поляками і росіянами, відстоювання політизованих оцінок і позицій «національної рації стану», бачення трагічних подій українсько-польського конфлікту часів війни з погляду лише власних національних інтересів⁶².

Виступаючи за впровадження нової парадигми підходу до історії, базованої на гуманістично-антропологічних засадах, Л. Зашкільняк з жalem констатує, що спроба поширити такий підхід на дослідження українсько-польських відносин в роки Другої світової війни і подивитися на них із загальнолюдських позицій «майже завжди наштовхується на звинувачення в «антипатріотизмі» або «зраді національних інтересів»⁶³. Л. Зашкільняк переконаний, і з ним важко не погодитись, що критерієм історичного дослідження повинні бути не стільки мінливі ідеологічно-політичні орієнтири, скільки морально-гуманістичні, загальнолюдські цінності, що односторонній погляд на події з позиції політичної партії, групи чи держави завжди спотворює реальну картину, призводить до закріплення у свідомості стереотипів минулих часів, які не відповідають новим історичним обставинам⁶⁴.

Така, на наш погляд, виражена і продумана позиція є доволі поширеною в сучасній вітчизняній історіографії, свідченням чого є висловлені в ній міркування про необхідність поглянути на власну історію спокійно, без національно-політичної упередженості та емоційних перебільшень⁶⁵, без ідеалізації всіх відламів політичного руху власного народу і замовчування фактів, які суперечать такій ідеалізації⁶⁶. В цьому контексті слушною є думка про те, що науковці, які репрезентують Україну, не повинні, зокрема, захищати теоретичні та практичні аспекти діяльності ОУН, а мають об'єктивно розібратися в суті проблем⁶⁷.

Важливим завданням вітчизняних істориків залишаються переведення досліджуваної проблеми насамперед у сферу наукового опрацювання і незмішування академічного і політичного боків справи, оскільки це є дорогою в глухий кут⁶⁸. На думку Я. Грицака, найоптимістичнішою нотою дискусії з приводу Волинських подій є поява голосу інтелектуалів, що створює можливість для «виведення історії зі стану, в якому вона є лише заручником політики»⁶⁹, а також загалом активізації в Україні фахових досліджень цієї теми. Як стверджує Я. Ісаєвич, єдино можливим шляхом тут виступає вивчення етапів розгортання конфліктних ситуацій в їхній хронологічній послідовності, оскільки не так легко однозначно вирішити, які акти були передісторією конфлікту, а які започаткували «справжній» конфлікт⁷⁰.

Йі надалі зберігають свою актуальність і є вкрай необхідними координація досліджень історії українсько-польських відносин у ХХ ст., опрацювання та видання в рамках окремої серії великого корпусу документальних і мемуарних джерел, створення повного банку даних про жертви українсько-польського конфлікту 40-х років ХХ століття⁷¹, розгортання планомірної роботи над збором і публікацією інформації про тогочасні жертви з боку українців з метою створення повного реєстру людських втрат України в період Другої світової війни⁷². Адже відсутність орієнтованого на максимальну повноту цілеспрямованого збору документальних і мемуарних свідчень щодо всіх жертв конфлікту серйозно гальмує даліше всебічне його дослідження⁷³, яке, до речі, не повинно зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а йти у напрямку встановлення і пояснення їх дійсних причин, вироблення висновків для майбутнього, проявів доброї волі і бажання зрозуміти аргументи іншої сторони⁷⁴.

В цьому контексті доцільно навести точку зору Ю. Шаповала, який цілком слушно зауважує, що потрібні не нагадування трагічної правди про геноцид поляків на Волині, а нагадування про загибель і поляків, і українців, формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про загальну трагедію наших народів, за спільне історичне минуле, енергійна відсіч екстремістським, спекулятивним і тенденційним антипольським і антиукраїнським публікаціям⁷⁵. Такий підхід допоможе об'єктивно розібратися із фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами і мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також з його наслідками⁷⁶, а також приступити до реалізації важливого дослідницького проекту — підготовки фундаментальної комплексної монографії про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, написання і публікація якої давно вже є на часі.

¹ Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна-Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. Збірник 1. — Львів, 2003. — С. 190–203; Його ж. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Там само. — Зошит № 2. — Львів, 2003. — С. 148–170; Кондратюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків //

- У пошуках правди: Зб. матер. Міжнар. наук. конфер. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». Луцьк, 20–23 травня 2003 р. — Луцьк, 2003. — С. 439–445; *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. — К., 2002. — 202 с.; *Їх же.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. — Київ — Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.; *Марущенко О. В.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 44–55; *Його ж.* Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. — 2003. — № 9. — С. 112–126; 2004. — № 10. — С. 122–134; 2005. — № 11. — С. 116–124; 2006. — № 12. — С. 118–122; *Його ж.* Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 126–135.
- ² *Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. — К., 2006. — 408 с.; *Стародубець Г. М.* Українське повстанське заплілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). — Тернопіль, 2006. — 527 с.; *Гулай В.* Негативний стереотип українця в масовій свідомості поляків Волині в часи Другої світової війни // Знаки питання в історії України: українська історія в європейському контексті: Зб. матеріалів II Міжнародної конференції. — Ніжин, 2005. — С. 134–136.
- ³ *Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С.* Назв. праця. — С. 238, 239, 303, 304.
- ⁴ *Стародубець Г. М.* Назв. праця. — С. 112.
- ⁵ Там само. — С. 113.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. — С. 114, 191
- ⁹ Там само. — С. 146–147.
- ¹⁰ Гулай В. Назв. праця. — С. 134.
- ¹¹ Там само. — С. 135.
- ¹² Там само. — С. 136.
- ¹³ *Ісаєвич Я.* Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 14.
- ¹⁴ *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск I. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). — К., 2000. — 214 с.
- ¹⁵ *Зашикільняк Л.* Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 10: Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квітня 2005 року. — Варшава, 2006. — С. 66.
- ¹⁶ *Кутовий Р.* CASUS Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині // Український історичний збірник. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 327.
- ¹⁷ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 35.
- ¹⁸ *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. — С. 267; *Кутовий Р.* Назв. праця. — С. 329.
- ¹⁹ *Гльошин І. І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. — К., 2005. — С. 253.
- ²⁰ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 35.
- ²¹ *Кутовий Р.* Назв. праця. — С. 329.
- ²² *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 35.
- ²³ Там само. — С. 36.

- ²⁴ *Грицак Я.* Тези до дискусії про УПА // *Його ж.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 104; *Шаповал Юрій.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // *Війни і мир, або «Українці-поляки: брати / вороги, сусіди...».* — К., 2004. — С. 314.
- ²⁵ Узгодження спірних моментів щодо поглядів українських і польських істориків, які постали під час III історичного семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998. II. «Гене́за польської самооборони на Волині і у колишній Східній Галичині і її роль у захисті польського населення» // *Україна — Польща: важкі питання.* — Т. 3: Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 року. — Варшава, 1998. — С. 249; *Ханас В.* До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // *Там само.* — С. 95, 103.
- ²⁶ *Льбюшин І.І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. — С. 251, 252.
- ²⁷ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 104.
- ²⁸ *Льбюшин І.І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. — С. 253; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005. — С. 25.
- ²⁹ *Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. — К., 2006. — С. 96, 225.
- ³⁰ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків... — С. 25.
- ³¹ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 104, 106.
- ³² Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків... — С. 27.
- ³³ Там само. — С. 24.
- ³⁴ *Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф.* Трагедія Волині: погляд через 60 років. — К., 2003. — 164 с.
- ³⁵ *Війни і мир, або «Українці-поляки: брати / вороги, сусіди...».* — К., 2004. — 560 с.; *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння.* Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — 813 с.; *Волинь 1943. Боротьба за землю* // *Ї.* Незалежний культурологічний часопис. — 2003. — Ч. 28. — 334 с.; *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — Львів, 2005. — 406 с.
- ³⁶ Матеріали круглого столу «Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнародного конфлікту 1939–1947 років» (Львів, 23 травня 2003 року). — Львів, 2003. — С. 43.
- ³⁷ *Льбюшин І. І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. — С. 300.
- ³⁸ *Лисенко О.* Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* — К., 2005. — С. 14.
- ³⁹ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 13.
- ⁴⁰ *В'ятрович В.* Волинь і Східна Галичина 1943–1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава-Київ, 2003. — Т. 1. — 288 с. // *Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни.* — Львів, 2003. — С. 189, 192; *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // *Там само.* — С. 170; *Ісаєвич Я.* Назв. праця — С. 10.
- ⁴¹ *Ісаєвич Ярослав.* Назв. праця. — С. 14.
- ⁴² *Шаповал Ю.* Назв. праця. — С. 311.
- ⁴³ *Зашкільняк Леонід.* Назв. праця. — С. 74.
- ⁴⁴ *Стародубець Г.М.* Назв. праця. — С. 115, 145.

- ⁴⁵ *Зашикільняк Л.* Назв. праця. — С. 74, 75; *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — С. 210 — 211.
- ⁴⁶ *Киричук Ю.* Військово-політичні контакти українських та польських антикомуністичних сил під час Другої світової війни // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб. наук. праць. — Львів, 2003. — Вип. 5–6. — С. 319.
- ⁴⁷ Там само. — С. 319–334.
- ⁴⁸ Там само. — С. 319.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. // У пошуках правди. — С. 19; *Його ж.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців // Війни і мир... — С. 296.
- ⁵¹ Передне слово // *Ї.* Незалежний культурологічний часопис. — 2003. — Ч. 28: Волинь 1943. Боротьба за землю. — С. 10.
- ⁵² *Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф.* Назв. праця. — С. 41.
- ⁵³ *Дрозд Р.* Навколо причин антипольської акції ОУН–УПА в 1943–1944 роках // Український альманах. — 2003. — С. 177.
- ⁵⁴ *Швагуляк М.* Дискусія // Україна-Польща: важкі питання. — Т. 9: Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. — Луцьк, 2004. — С. 388.
- ⁵⁵ *Сергійчук В.* Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки // У пошуках правди. — С. 189.
- ⁵⁶ *Швагуляк М.* Назв. праця. — С. 388.
- ⁵⁷ *Заярнюк А.* Назв. праця. — С. 285 — 286.
- ⁵⁸ *Кутувий Р.* Назв. праця. — С. 333.
- ⁵⁹ *Заярнюк А.* Назв. праця. — С. 285.
- ⁶⁰ Там само. — С. 285, 286.
- ⁶¹ Там само. — С. 286.
- ⁶² *Зашикільняк Л.* Українсько-польські стосунки у ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. — С. 12, 13, 14.
- ⁶³ Там само. — С. 12, 13.
- ⁶⁴ Там само. — С. 14.
- ⁶⁵ *Гльюшин І. І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 180.
- ⁶⁶ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 14.
- ⁶⁷ *Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф.* Назв. праця. — С. 31.
- ⁶⁸ Там само. — С. 49, 50.
- ⁶⁹ Цит. за: *Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф.* Назв. праця. — С. 88.
- ⁷⁰ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 24.
- ⁷¹ Ухвала міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (м. Луцьк, 21–23 травня 2003 року) // У пошуках правди. — С. 528.
- ⁷² *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень — липень 1944 р.) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. — С. 316.
- ⁷³ *Ісаєвич Я.* Назв. праця. — С. 13.
- ⁷⁴ *Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф.* Назв. праця. — С. 50.
- ⁷⁵ *Шаповал Ю.* Чи подолано «волинський синдром»? // День. — 2003. — 15 березня. — С. 5.
- ⁷⁶ *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. — С. 306.